

DOI: 10.61491/yk.17.2025.12181

**ფხოველთა და დიდოელთა აჯანყება
(„ოქროს ხანის“ საქართველოს
სოციალური ურთიერთობების ისტორიისათვის)**

**The Uprising of the Pkhovians and the Didoans
(Toward a History of Social Relations
in Georgia during the „Golden Age“)**

ჯემალ კარალიძე

შოთა რუსთაველის სახელმწიფო უნივერსიტეტი
საქართველო, ბათუმი

Jemal Karalidze

Shota Rustaveli State University
Georgia, Batumi

აბსტრაქტი

მრავალსაუკუნოვანი ისტორიის განმავლობაში საქართველომ განვითარების მწვერვალს XII-XIII საუკუნეებში, „ოქროს ხანად“ წოდებულ ეპოქაში, მიაღწია. საქართველო პოლიტიკური, სოციალურ-ეკონომიკური და კულტურული განვითარების დონით არათუ ჩამორჩებოდა მსოფლიოს მაშინდელ წამყვან ქვეყნებს, არამედ პოლიტიკური თუ კულტურული მიღწევებით ხშირად მათთვის ტონის მიმცემიც იყო. მოპოვებული წარმატებები მაღალგანვითარებულ ეკონომიკურ და სოციალურ ურთიერთობებს ეფუძნებოდა. ბუნებრივ-გეოგრაფიული პირობების მრავალფეროვნებასთან ერთად ქვეყნის სხვადასხვა რეგიონი ეკონომიკური და შესაბამისად სოციალური განვითარების ტემპებითა და დონითაც განსხვავდებოდა ერთმანეთისგან. ამ თვალსაზრისით მთის მხარეები „ოქროს ხანაშიც“ ჩამორჩებოდა მაღალგანვითარებულ ბარის რეგიონებს.

XI-XIII საუკუნეების საქართველოს სოციალური და ეკონომიკური განვითარების პრობლემებს არაერთმა ისტორიკოსმა (ივ. ჯავახიშვილი, ს. ჯანაშია, ნ. ბერძენიშვილი, გ. მელიქიშვილი, მ. ლორთქიფანიძე, რ. მეტრეველი და სხვები) მიუძღვნა ნაშრომი, თუმცა წერილობითი წყაროების სიმცირე ხელს უშლიდა და უშლის აღნიშნული საკითხის სრულყოფილად შესწავლას.

XII საუკუნეში ერთიანი, ცენტრალიზებული ქართული სახელმწიფოს გაძლიერებასა და გაფართოებას თან ახლდა ფეოდალური ურთიერთობების გაღრმავება და განმტკიცება. ეს პროცესი აქტიურად შეეხო საქართველოს მთიანეთსაც, სადაც ჯერ კიდევ ფართოდ იყო შემორჩენილი თემური

წყობილების წესები. ჩანს, რომ მთიელები მძაფრ წინააღმდეგობას უწევდნენ ფეოდალიზაციას. ამის დამადასტურებელია „ქართლის ცხოვრებაში“ „მთეულთა განდგომად, კაცთა ფხოველთა და დიდოთა“, მოხსენიებული ფაქტი. ძველ ქართულ წყაროებში „ფხოველებად“ თანამედროვე ფშაველთა და ხევსურთა წინაპარი ტომები. ხოლო „დიდოელებად“ დაღესტნის ერთ-ერთი ტომობრივ-ეთნიკური ჯგუფი მოიხსენიებოდა. ამდენად, აღნიშნული სოციალური გამოსვლა არა მარტო საქართველოს მთიანეთს, არამედ იმუამად საქართველოს პოლიტიკურ გავლენაში მყოფ დაღესტნის ნაწილსაც შეეხება. ამ აჯანყების მასშტაბურობაზე მეტყველებს შემდეგი: თამარ მეფემ სამეფო ჯარი გაგზავნა ივანე ათაბაგის მეთაურობით და დასახმარებლად მოუწოდა „ყოველთა მთეულთა“. ივანე ათაბაგს სტრატეგიული მანევრის განხორციელება მოუხდა, აჯანყება რომ არ გაფართოებულიყო – „წარდგა მთასა ფხოველთასა და დიდოთასა, რომელი არავის ექმნა“. მიუხედავად ამისა, აჯანყების ჩაქრობას სამი თვე დასჭირვებია – „და დაყვნეს სამნი თვენი: ივნისი, ივლისი, აგვისტო“.

საბოლოოდ სამეფო ჯარმა დაამარცხა აჯანყებულები, მკაცრად დასაჯა ისინი, წამოიყვანა მძევლები და დააკისრა გადასახადი. ამით საქართველოს სამეფო ხელისუფლებამ მთიანეთზე სრული კონტროლი დაამყარა.

მართალია, ძლიერმა და ცენტრალიზებულმა ქართულმა სახელმწიფომ შეძლო სოციალურ-პოლიტიკურ ნიადაგზე დაწყებული ამ მწვავე და სახიფათო საშინაო გამოსვლის ჩაქრობა, თუმცა მისი გამომწვევი მიზეზები კვლავ რჩებოდა, რამაც შემდგომში ქართული სახელმწიფოებრიობის დასუსტების პრობებში კვლავ იჩინა თავი.

საკვანძო სიტყვები: საქართველო ისტორია (XII-XIII სს.), ფეოდალიზმის ეპოქა, ფხოველთა და დიდოელთა აჯანყება, ფხოვი.

ABSTRACT

Over the course of its many centuries of history, Georgia reached the summit of its development in the twelfth and thirteenth centuries, in the epoch known as the „Golden Age“. In terms of its level of political, socio-economic, and cultural development, Georgia not only did not lag behind the world's leading countries of that time, but frequently set the tone for them in political and cultural achievements as well. The successes attained rested upon highly developed economic and social relations. Along with the diversity of the country's natural and geographical conditions, its various regions also differed from one another in the pace and level of their economic, and correspondingly social, development. In this respect, the mountainous regions lagged behind the highly developed lowland regions even during the „Golden Age“.

A number of historians (Iv. Javakhishvili, S. Janashia, N. Berdzenishvili, G. Melikishvili, M. Lortkipanidze, R. Metreveli, and others) have devoted studies to the problems of Georgia's social and economic development in the eleventh through

thirteenth centuries; nevertheless, the scarcity of written sources has hindered, and continues to hinder, a thorough investigation of this question.

In the twelfth century, the strengthening and expansion of the unified, centralized Georgian state was accompanied by a deepening and consolidation of feudal relations. This process actively affected the mountainous region of Georgia as well, where the customs of communal organization were still widely preserved. It appears that the mountain-dwellers offered fierce resistance to feudalization. Confirmation of this is found in *Kartlis Tskhovreba* (The Life of Kartli), in the recorded fact of „the revolt of the mountain peoples, the men of the Pkhovians and the Didoans“. In the old Georgian sources, „Pkhovians“ designated the ancestral tribes of the present-day Pshavs and Khevsurs, while „Didoans“ designated one of the tribal-ethnic groups of Dagestan. Thus, this social uprising touched not only the mountainous region of Georgia but also that part of Dagestan then under Georgia's political influence. The scale of this uprising is attested by the following: Queen Tamar dispatched the royal army under the command of Ivane Atabag, and called upon „all the mountain peoples“ for assistance. Ivane Atabag was compelled to carry out a strategic maneuver so that the uprising would not spread further – he „advanced into the mountain of the Pkhovians and the Didoans, where no one had gone before him“. Despite this, the suppression of the uprising required three months – „and they spent three months there: June, July, August“.

In the end, the royal army defeated the rebels, punished them severely, took hostages, and imposed a tax upon them. By this, the royal authority of Georgia established full control over the mountainous region.

It is true that the strong and centralized Georgian state succeeded in suppressing this acute and dangerous domestic uprising, which had arisen on social-political grounds; nevertheless, the causes that had given rise to it remained, and these subsequently resurfaced once again under conditions of the weakening of Georgian statehood.

Keywords: history of Georgia (12th–13th centuries), the era of feudalism, the uprising of the Pkhovians and the Didoans, Pkhovi.

შესავალი

XI-XIII საუკუნეები განსაკუთრებულად გამორჩეული ეტაპია საქართველოს ისტორიაში. რამდენიმე ათასწლეულის ისტორიის მქონე ქართველმა ერმა სწორედ ამ პერიოდში მიაღწია თავისი ეკონომიკური, პოლიტიკური და კულტურული განვითარების მწვერვალს. ისტორიულ მაქსიმუმს მიაღწია ქართული სახელმწიფოს პოლიტიკურმა საზღვრებმა და საერთაშორისო გავლენამ. შემთხვევითი არ არის, რომ ეს ეპოქა ჩვენი ისტორიის „ოქროს ხანად“ ითვლება. იმჟამინდელ საქართველოში გაჩნდა არაერთი ტენდენცია, რომელიც საერთაშორისო თვალსაზრისით სიახლეს წარმოადგენდა. ჩვენდა სამწუხაროდ, აღნიშნულ ტენდენციებს ობიექტური თუ სუბიექტური ფაქტორების გამო შესაბამისი განვითარება არ მოჰყოლია.

XII-XIII საუკუნეების ფეოდალური საქართველოს ისტორიის არაერთი საკითხი სიღრმისეულად არის შესწავლილი. მათ შორის სოციალური და ეკონომიკური განვითარების პრობლემებს არაერთმა ცნობილმა ისტორიკოსმა (ივ. ჯავახიშვილი, ს. ჯანაშია, ნ. ბერძენიშვილი, გ. მელიქი-შვილი, მ. ლორთქიფანიძე, რ. მეტრეველი, ი. ანთელავა, ჯ. სტეფანაძე და სხვები) მიუძღვნა ნაშრომი. თუმცა დოკუმენტური მასალის სიმცირის გამო ზოგიერთი კონკრეტული საკითხის სრულყოფილად შესწავლა და შეფასება დღემდე ვერ ხერხდება. ერთ-ერთ ასეთ საკითხს წარმოადგენს თამარის ეპოქაში საქართველოს მთიანეთში მომხდარი, „ქართლის ცხოვრებაში“ „მთიელთა განდგომად, კაცთა ფხოველთა და დიდოთა“ აჯანყებად მოხსენიებული ფაქტი. ძველი ქართული წყაროების მიხედვით, „ფხოველებად“ თანამედროვე ფშაველთა და ხევსურთა წინაპარი ტომები, ხოლო „დიდოელებად“ დაღესტნის ერთ-ერთი ტომობრივ-ეთნიკური ჯგუფი მოიხსენიებოდა. რა იყო ამ გამოსვლის, ამბოხების მიზეზები? როდის მოხდა იგი? რამ განაპირობა ქართველ მთიელთა („ფხოველთა“) და დაღესტნელთა („დიდოელთა“) ერთობლივი გამოსვლა? რით იყო გამოწვეული საქართველოს ხელისუფლების ასეთი სწრაფი და მკაცრი რეაგირება? აღნიშნულ კითხვებზე პასუხის გაცემა არა მარტო უფრო ნათელს გახდის იმდროინდელი საქართველოს სოციალურ-ეკონომიკური და პოლიტიკური განვითარების პროცესს, გამოკვეთს მთისა და ბარის განვითარებასა და ურთიერთობებში არსებულ პრობლემებს, არამედ მნიშვნელოვნად დაგვეხმარება ისეთი არსებითი საკითხის დაზუსტებაში, როგორიც თამარ მეფის გარდაცვალების დათარიღებაა.

მსჯელობა

ხანგრძლივი ისტორიის მანძილზე საქართველომ განსაკუთრებულ წარმატებებს XII-XIII საუკუნეებში მიაღწია. ეკონომიკური განვითარების მაღალი დონე, პოლიტიკური სტაბილურობა და გავლენის გაფართოება, სამხედრო წარმატებები, თვალსაჩინო მიღწევები კულტურის სფეროში ცხადყოფდა საქართველოს დაწინაურებას მთელ წინა აზიაში. თუმცა ეს როდი ნიშნავდა, რომ ქვეყანას არანაირი პრობლემა არ გააჩნდა და ყველაფერი იდეალურად იყო. პრობლემები ნამდვილად იყო როგორც საშინაო, ისე საგარეო თვალსაზრისით. მაგრამ წარმატების საიდუმლო იმაში მდგომარეობდა, რომ ქართული სახელმწიფო დავით აღმაშენებლიდან თამარის მეფობის ჩათვლით ყოველთვის ახერხებდა ყველა სახისა და მასშტაბის პრობლემაზე დროულ და ეფექტურ რეაგირებას, ხშირად პრევენციასაც.

ქვეყნის შიგნით მნიშვნელოვანი სოციალური, ეკონომიკური და შესაძლოა პოლიტიკური ხასიათის პრობლემების მაჩვენებელია თამარის პირველი ისტორიკოსის მიერ „ქართლის ცხოვრებაში“, „ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანში“ „მთეულთა განდგომად, კაცთა ფხოველთა და დიდოთა“ აჯანყებად მოხსენიებული ფაქტი.

ძველი ქართული წყაროების მიხედვით, „ფხოვად“ თანამედროვე ფშაგ-ხევსურეთი იხსენიება, ხოლო „ფხოელებად“ ფშაველები და ხევსურები (ვახუშტი ბატონიშვილი 1914: 127). პირველად „ფხოელები“

მოხსენიებული არიან „მოქცევაი ქართლისაი“-ში, სადაც მოთხრობილია წმინდა ნინოს მიერ ქართლის გაქრისტიანების შესახებ: „და წარვიდა წმიდა ნინო... და მოუწოდეს მთიულთა პირუტყვისა სახეთა მათ კაცთა, ჭართალებთა, ფხოელთა, წილკანელთა და გუდამაყრელთა და უქადაგეს მათ სჯული ქრისტიანთა ჭეშმარიტი... მათ არა ინებეს ნათლისღება. მაშინ ერისთავმან მეფისამან მცირედ წარმართა მახვილი...“ (ქართლის ცხოვრება 1955: 12). აღნიშნული ცნობიდან ირკვევა, რომ „მეოთხე საუკუნეში ფხოვი დასახლებული ყოფილა და ფხოველებს ქრისტიანობა ნებით არ მიუღიათ. ამის გამო წარმართ ფხოელებს ხელისუფლებისგან დევნაც კი განუცდიათ და მათი ნაწილი თუშეთში გახიზნულა“ (მაკალათია 1934: 15). მთიულეთ-გუდამაყარი ქრისტეშობიდან პირველ საუკუნეებში ქართველი ტომებით ყოფილა დასახლებული. ამ მხარის მოსახლეობას დიდი პოლიტიკური მნიშვნელობა დაწონაც ჰქონია. ეს დასტურდება იმით, რომ ახლადმოქცეული იბერიის მეფის მირიანის საზრუნავი მათი გაქრისტიანება გამხდარა. „ეს აუცილებელი და მიზანშეწონილი ნაბიჯი იყო ამ კუთხის ერთი რწმენით შემოსამტკიცებლად და სამეფოს ჩრდილოეთის კარების დასაცავად“ (მაკალათია 1930: 14-15). „ფხოვის“ სახელწოდებით ცნობილი ფშავ-ხევსურეთი გეოგრაფიულად და კულტურულ-ისტორიულად, როგორც დღეს, წინათაც ერთ მთლიანობას წარმოადგენდა. ამიტომ ისტორიული წარსული და თავგადასავალი ამ ორივე კუთხისა ერთგვარია (მაკალათია 1984: 20-21). აღნიშნული მხარე ყველა დროში, ფარნავაზიდან მოკიდებული საქართველოსთვის განსაკუთრებული სტრატეგიული და ეკონომიკური მნიშვნელობის იყო. „საქართველოს საზღვრების ეს ბუნებრივი დამთავრება გეოგრაფიულ მიჯნებზე წინასწარ განსაზღვრავს საქართველოს ეკონომიკურ მთლიანობას. ამ ტოპოგრაფიულ ზღუდეებში მოქცეული მხარე-კუნძული არის ერთი ქვეყანა, ერთი ბუნებრივი, ორგანულად მთლიანი სამეურნეო-ეკონომიკური პროვინცია. თვითოეული მხარე ამ ქვეყნისა მჭიდრო სამეურნეო ურთიერთობით არის შეკავშირებული დანარჩენ მხარეებთან, და ამავე დროს მეზობელი ქვეყნებიდან მოწყვეტილია ბუნებრივი ზღუდეებით და ამიტომაც არც ერთ კუთხეს საქართველოს არ შეუძლია ეკონომიკური არსებობა მთლიანი საქართველოს გარეშე“ (ინგოროყვა 1990: 4).

ფეოდალური მონარქიის ჩამოყალიბებისა და განვითარების პროცესში საქართველოსთვისაც დამახასიათებელი იყო ის ტენდენციები, რომელიც ახასიათებდა ევროპულ თუ აღმოსავლურ ფეოდალიზმს საზოგადოდ: კლასთა შიგნით და კლასებს შორის წინამდებობების გამწვავება, თავისუფალი მე თემის თანდათანობითი გაქრობა, ცენტრალურ და ადგილობრივ მმართველობას შორის დაპირისპირების გაძლიერება, სოციალური უთანაბრობის გაღრმავება და სხვ.

ცენტრალური ხელისუფლების გაძლიერებისთანავე „მეფე იმას ცდილობდა, რომ ყველა ყმავასალი მოსაკარგავედ გადაეცია, თუნდაც ის თავისი საკუთარი მამულით შეწყნარებოდა პატრონს... ესა თუ ის მეფე მეტნაკლების წარმატებით ზოგჯერ ახერხებდა ერისთავთა გაერთგულებას, ზოგჯერ კი ორგულობა და ღალატი ბატონობდა“... (ბერძენიშვილი 1974: 11). თამარის ეპოქაში ცენტრალური ხელისუფლების მიერ დანიშნული მოხელე-ვასალები არიან, თუმცა თუ ყველა არა, მათი უმრავლესობა

მაინც მიწებსა და მოხელობას (თანამდებობას – ჯ.კ.) მემკვიდრეობით ფლობს. ეს იმის მაჩვენებელია, რომ ქვეყანაში უკვე დასრულებულია ფეოდალიზაციის პროცესი (მელიქიშვილი 1973: 105-106). მომხდარა არა მხოლოდ მიწათმფლობელობის, არამედ თანამდებობების ფეოდალიზაცია (მემკვიდრეობით გადაცემის უფლების დამკვიდრება). ამით შესუსტებულია მეფის ხელისუფლების ძლიერება, ხოლო ვასალთა ძალა და შესაძლებლობა გაძლიერებულია. თავი იჩინა პოლიტიკური დაშლის წინამძღვრებმა. მოსაკარგავე ვასალების რიცხვი შემცირდა, ხოლო მემამულე-ვასალთა რაოდენობა გამრავლდა (დუმბაძე 1986: 13). მიუხედავად ასეთი არსებითი ცვლილებებისა, საქართველოს მეფე მაინც ინარჩუნებდა ქვეყნის უზენაესი გამგებლის – ერთიანი ქვეყნის უმაღლესი ხელისუფლების ფუნქციებს (ბადრიძე 1979: 315).

ფეოდალური ურთიერთობების განვითარების პროცესში ცვლილებებს განიცდიდა საზოგადოების ყველა სოციალური ფენა. საწარმოო ძალთა განვითარება თავისუფალ მიწისმოქმედ წვრილ ერს სპობდა, გლეხად აქცევდა – საბატონყმო ელემენტს აყალიბებდა და ამდენად, ცენტრალურ ხელისუფლებას დიდგვარიანთა საწინააღმდეგოდ გამოსაყენებელ ელემენტს ხელიდან აცლიდა (ბერძენიშვილი 1974: 186). XI-XII საუკუნეების საქართველოში სწრაფად იზრდებოდა გლეხთა სოციალური ფენა, მაგრამ ეს ხდებოდა არა იმდენად ბუნებრივ-ბიოლოგიური გამრავლების გზით, არამედ – უპირატესად ქვეყანაში მიმდინარე სოციალური პროცესების შედეგად. გლეხობაში გადადიოდა მდაბიო-მოლაშქრეთა დიდი უმრავლესობა. XII საუკუნის მიწურულისათვის ეს პროცესი ძირითადად უკვე დასრულებული იყო. მდაბიო-მოლაშქრეთა სოციალური ფენა, რომელიც ადრეფეოდალური ხანის ქართული პატონყმობის საფუძველს წარმოადგენდა, ძირითადად გაქრა და ქართული ფეოდალური საზოგადოება ორ მთავარ კლასად – აზნაურებად და გლეხებად დაიყო. ბატონყმობა შემოვიდა (ბერძენიშვილი 1973: 60).

ამდენად, საქართველოში როგორც სოციალური ფენების თანაფარდობით, ისე წარმოების ძირითადი საშუალებების საკუთრების ფორმებით ფეოდალური ურთიერთობები ახალ საფეხურზე – განვითარებული ფეოდალიზმის ფაზაში შევიდა. „განვითარებული ფეოდალიზმის“ კრიტერიუმებად მიღებულია: საკუთრების მსხვილი კერძოფეოდალური ფორმების ფართოდ გავრცელება სახელმწიფო მიწისმფლობელობისა და წვრილი ალოდიალური მფლობელობის ხარჯზე, ექსპლუატაციის ფორმების ევოლუცია ბატონყმური ექსპლუატაციის მიმართულებით და ამ უკანასკნელის ფართო ფუნქციონირება“ (ანთელავა 1980: 9). სწორედ ეს იყო განვითარებული ფეოდალიზმი და ბატონყმობის გამარჯვება. კერძო ფეოდალს უნდა გაემარჯვა მეფის მოხელე ერისთავზე (სტეფანაძე 1985: 25).

ბატონყმობის გაძლიერების მიუხედავად, არსებობდა მიწის-მფლობელობის სხვა ფორმები. ერთ-ერთი ასეთი ფორმა იყო პირობით ბოძებული საკუთრება, რომელიც განსახილველ პერიოდში განსაკუთრებით ვითარდებოდა. ამის მიზეზი იყო მთელი XII საუკუნისა და XIII საუკუნის დასაწყისში საქართველოს წარმოებული მრავალრიცხოვანი, წარმატებული

ომები, რომლის შედეგად ქართულ სახელმწიფოს ვრცელი ტერიტორიები შემოუერთდა. „მეფის ხელში თავი მოიყარა მიწებმა, რომლებიც ერთგულ ვასალებს ეძლეოდათ (სტეფნაძე 1985: 19). დავით აღმაშენებლისა და გიორგი III-ის მმართველობაში ახლად შემოერთებული ტერიტორიები ძირითადად სახელმწიფო საკუთრებად ცხადდებოდა, ან ერთგულ საშუალო და დაბალი გვარის წარმომადგენლებს ეძლეოდათ. ცნობილი მოვლენების გამო თამარის მმართველობაში ეს მიდგომა შეიცვალა. თამარის წინაშე სახელმწიფო მიწების გაზრდის უეჭველი პერსპექტივა შეიქმნა, რაც მან ვერ გამოიყენა. იგი შემოერთებულ მიწებს ერთგულ ფეოდალებს ურიგებდა. ამრიგად, თამარის სოციალური პოლიტიკა, დავითის პოლიტიკისგან განსხვავებით, კერძოდ, ფეოდალების სასარგებლოდ ტარდებოდა და სამეფო ხელისუფლების განმტკიცების საქმეში ნაკლები სარგებლობა ჰქონდა (იქვე: 16).

საქართველოში „ოქროს ხანაში“ არსებობდა მიწისმფლობელობის ისეთი ფორმა, როგორიც იყო თემი („სამძო“ – კოლექტიური, საერთო საკუთრება). ზოგიერთ რეგიონში თემი შედარებით ძლიერი იყო, რაც მხარის პოლიტიკურ სიძლიერეზე მოქმედებდა (მელიქიშვილი 1973: 52-54). ერთ-ერთი ასეთი რეგიონი იყო ფხოვი, რომელიც XI საუკუნისთვის კახეთის შემადგენლობაში შედიოდა, კერძოდ, „კახეთის ქორიკოზ კვირიკე II დიდის დროს (1014 წ.), როდესაც კვირიკე II-მ კახეთი ხელმეორედ დაიპყრო და ახალი საერისთავოები დააწესა, მათ შორის მოხსენიებულია ფხოველთა ქვეყანა (მაკალათია 1984: 22). ვახუშტის ცნობით, „მეორე ერისთავი დასვა კვეტერისა და მისცა უჯარმას ზემოთ ორთა მთათა შორის, რომელ არიან კახეთსა და კუხეთისა ვიდრე კავკასამდე და გარდაღმად, ეს არის ერწო-თიანეთი, ფხოველნი, ბურძუკი და ღლიღვი“ (ვახუშტი ბატონიშვილი 1913: 151).

ქვეყანაში მიმდინარე სოციალურ-ეკონომიკური ხასიათის ცვლილებები უეჭველად მოახდენდა გავლენას კლასთა შორის ურთიერთობებზეც. ივანე ჯავახიშვილი მიუთითებდა: „თუ ამ ხანაში, როდესაც, როგორც ცნობილია, ეკლესიას ხალხზე უდიდესი გავლენა ჰქონდა, მაინც მოსახლეობასა და მონასტრებს შორის ეკონომიკურ ნიადაგზე უთანხმოება და მტრობაც კი ჩამოვარდნილა, ცხადია, რომ წოდებათა და კლასთა შორისაც ამავე მიზეზით მაშინდელსა და მერმინდელ საქართველოში უთანხმოებაც არა ერთხელ მოხდებოდა, ბრძოლაც გაჩაღდებოდა და მტრობაც იქნებოდა ჩათესლებული“ (ჯავახიშვილი 1934: 6). აღნიშნულ საკითხზე წყაროთა სიმცირის გამო დეტალური მსჯელობა რთულია, თუმცა მისი არსებობა და თანდათანობითი გამწვავება ეჭვს არ უნდა იწვევდეს. ამის დასადასტურებლად გიორგი III-ის მეფობაში სპეციალური „მპარავმებნელთა“ სამსახურის შექმნის ფაქტიც საკმარისია. „რაც უფრო ვითარდებოდა ფეოდალური ურთიერთობა, მით უფრო იზრდებოდა ყრმა-გლეხთა ექსპლოატაცია, რასაც თან სდევდა კლასობრივი ბრძოლის გამწვავება. XII-XIII საუკუნეების საქართველოში უკვე გვხვდება კლასობრივი ბრძოლის ისეთი ფორმები, როგორიც იყო აყრა-გაქცევა, აჯანყება“ (წოწკოლაური 2015: 290).

აყრა-გაქცევა უფრო ბარის რაიონებში ხდებოდა, სადაც ფეოდალური (ბატონყმური) ურთიერთობები უკვე მყარად იყო დამკვიდრებული. რაც

შეეხება მთის ზონას, როგორც სოციალურ-ეკონომიკური განვითარების დონით, ისე ბუნებრივ-გეოგრაფიული პირობების გათვალისწინებით მეტი სურვილი და შესაძლებლობაც ჰქონდათ წინ აღდგომოდნენ ფეოდალიზაციის გარდაუვალ პროცესს. ამგვარად, საქართველოს ფეოდალური მონარქიის სწრაფვა მთიელთა ფეოდალიზაციისა და გაქრისტიანებისათვის თითქმის ერთდროულად მიმდინარეობდა და XIII საუკუნის დასაწყისში დიდოელთა და ფხოველთა აჯანყება სწორედ ამ პროცესის საწინააღმდეგო რეაქცია იყო (მეტრეველი 2002: 603).

სწორედ აღნიშნული მიზეზით უნდა მომხდარიყო აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთში მასშტაბური აჯანყება, რომელსაც „ქართლის ცხოვრება“ თამარის პირველი ისტორიკოსის, „ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანის“ ავტორის სიტყვებით, „მთეულთა განდგომად“ არის მოხსენიებული (ქართლის ცხოვრება 1959: 111-112). სამწუხაროდ, მემატიანე არაფერს ამბობს ამ აჯანყების მიზეზებზე, თუმცა ეპოქის გათვალისწინებით ჩვენ მიერ აღნიშნული მსჯელობა ამ მოვლენის მიზეზებს უეჭველს ხდის. ამის თაობაზე სათანადოდ არის მითითებული ქართული ისტორიოგრაფიაში. ერთ-ერთი დიდი აჯანყება მოხდა საქართველოს მთიანეთში. საქმე ისაა, რომ აქ ფეოდალური ურთიერთობა გვიან – XI-XII საუკუნეებში დამკვიდრდა. სოციალური თავისუფლების დაკარგვას ისინი, ჩანს, ვერ ურიგდებოდნენ. ამას ისიც დაემატა, რომ მოსახლეობის გაქრისტიანების ცდა ყველაზე აქტიურად სწორედ თამარის დროს ხდებოდა. ფეოდალიზაციის პროცესი და გაქრისტიანება ძირეულად ცვლიდა მთის მოსახლეობის სოციალურ ყოფას და სულიერ ცხოვრებას. ვერ ურიგდებოდნენ რა ამ ცვლილებას – ცხოვრების მამა-პაპური წესის დაკარგვას, 1212 წლის გაზაფხულზე მთის მოსახლეობა აჯანყდა (წოწკოლაური 2015: 290-291). თავად რ. მეტრეველი აღნიშნავს: „მთისა და ბარის ურთიერთობის პრობლემა ფეოდალურ საქართველოში მეტად მნიშვნელოვანია, ამასთან, ნაკლებადაა შესწავლილი. მთიელთა მოძრაობა XIII საუკუნის დასაწყისში მიმართული იყო ქვეყნის ინტენსიური ფეოდალიზაციის წინააღმდეგ (რაც თავისი გავლენის სფეროში მთასაც ითრევდა) და თავისი არსით კლასობრივი ბრძოლის ხასიათს ატარებდა“ (მეტრეველი 2002: 596-597).

თამარის ისტორიკოსი საკმაოდ ძუნწად გვამცნობს მთაში დაწყებული ამბოხების შესახებ, მაგრამ ამასთანავე მკვეთრად გვიხასიათებს თვით ამბოხებულებს – ფხოველებს და დიდოელებს. „მათ უკუე ჟამთა იწყეს მთეულთა განდგომად, კაცთა ფხოველთა და დოდოთა. დიდონი უკუე ბუნებითა მშთვართა და უხარშავსა ჭამენ, და მრავალნი ძმანი ერთსა დედაკაცსა მოიყვანდნენ ცოლად; რომელნი უჩინარსა რამესა ეშმაკსა თაყუანის - ცემენ და ზოგნი უნიშნოსა შავსა ძაღლსა, და ამას ჰყოფენ. ხოლო ფხოველნი ჯუარის მსახურნი არიან და ქრისტიანობასა იჩემებენ. ამათ იწყეს რბევად და ხოცად და ტყუეობად, ცხადად და ღამით“ (ქართლის ცხოვრება 1959: 111).

მთიელთა აჯანყების თარიღად 1212 წელს მიუთითებდა ივ. ჯავახიშვილი (2012: 277-278). რ. მეტრეველი იზიარებს რ. ჯავახიშვილის მოსაზრებას და მიუთითებს: „ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანის“ მიხედვით, მთიელთა აჯანყება მოხდა ივანე მხარგრძელის გაატაბაგების

შემდეგ, თამარის გარდაცვალებამდე... გამომდინარე აქედან, მთიელთა აჯანყება... 1212 წლით უნდა დათარიღდეს“ (მეტრეველი 2002: 598).

საქართველოს ხელისუფლებამ სასწრაფოდ ქმედითი ღონისძიებები გაატარა ამბოხების ჩასაქრობად. ამის მიზეზი იყო ის, რომ „ამბოხება ყოფილა ძლიერი და სამეფოსათვის საშიში“ (მაკალათია 1934: 16). „გამძვინვარებული მთა ეკვეთა ბარის მოსახლეობას და მისი აწიოკება, მარცვა და რბევა დაიწყო, ამით მთიელებმა თავისი პროტესტი გამოხატეს სამეფო ხელისუფლების მიერ გატარებული აქციების (მთის ფეოდალიზაცია, ქრისტიანობის გავრცელება) მიმართ“ (მეტრეველი 2002: 604). თამარის ეპოქა არა მხოლოდ ფეოდალური საქართველოს ისტორიაშია გამორჩეული შემწყნარებლობითა და დიდსულოვნებით. „შინაურისა თუ გარეულის მტრების წინააღმდეგ იგი გასაოცარი ხასიათის სიმტკიცეს და სიდიდეს იჩენდა. თამარ მეფე ყოველთვის მოწინააღმდეგეთა შეთანხმებას და მშვიდობიანი მოლაპარაკებით დაყოლიებას ცდილობდა“ (ჯავახიშვილი 2012: 279). მაგრამ შექმნილი ვითარება სწრაფ და გადამჭრელ ღონისძიებებს მოითხოვდა. ამ გამოსვლას ხომ მხოლოდ დიდი შინაპოლიტიკური მნიშვნელობა არ ჰქონდა. მის გაძლიერებას შეეძლო დიდი ზიანი მიეყენებინა საერთოდ ქართული გაგლენისათვის ჩრდილოეთ კავკასიაში. ამიტომაც „სამეფო ხელისუფლებამ მთელი სერიოზულობით შეაფასა მთიელთა მხრიდან მოსალოდნელი საფრთხე და განსაკუთრებული ყურადღებით მოეკიდა მის წინააღმდეგ გალაშქრებას“ (იქვე: 604).

ამბოხებულთა წინააღმდეგ ამირსპასალარი ივანე მხარგრძელი (ათაბაგი) გაიგზავნა სამეფო ჯარით. თამარმა ეს არ ჩათვალა საკმარისად და მთიელთა წინააღმდეგ ისევ მთიელები გამოიყენა. „მოუწოდა მეფემან ათაბაგსა და ყოველთა მთელთა: დვალთა, ცხრაზმელთა, მოხვეთა, ხადელთა, ცხავატელთა, ჭართალელთა, ერწოთიანელთა, მისცა ივანე ათაბაგსა და წარავლინა მათ ზედა“ (ქართლის ცხოვრება 1959: 111).

მიუვალ მთებში ამბოხებულებთან ბრძოლა მარტივი არ იყო. ივანე ათაბაგი გამოცდილი მთავარსარდალი იყო. მან შეიმუშავა სტრატეგიულად სწორი, კონკრეტული სამოქმედო გეგმა, რა თქმა უნდა, გეოგრაფიული ვითარების გათვალისწინებით. „ხოლო ივანე გონიერად ყო: ავიდა მთასა ხადისასა და წარვლო წუერი მთისა, წარდგა მთასა ფხოველთასა და დიდოთასა, რომელი არავის ექმნა, არცა პირველ, არცა შემდგომად, რამეთუ ერთ-კერძო დაურჩა დურძუკეთი და ერთ-კერძო დიდოეთი და ფხოეთი“ (იქვე).

სტრატეგიულად მნიშვნელოვანი ხადის მთის დაკავების შემდეგ სამეფო ჯარები მომგებიან პოზიციაზე აღმოჩნდნენ. ამის მიუხედავად, მთიელები დანებებას არ აპირებდნენ. ივანე ათაბაგს მორჩილება მხოლოდ დურძუკებმა გამოუცხადეს, ფხოელები და დიდოელები დანებებას არ აპირებდნენ. დაიწყო ხანგრძლივი და სისხლისმღვრელი ბრძოლები. ბრძოლების მასშტაბსა და სიმძაფრეზე მეტყველებს ის ფაქტი, რომ სამეფო ჯარს მთელი სამი თვე დასჭირდა ამბოხებულთა წინააღმდეგობის დასაძლევად. მოვლენების მსვლელობას ასე აღწერს „ქართლის ცხოვრება“: ცნეს რა მოსვლა ათაბაგისა, მოვიდეს ძლუნითა მეფენი დურძუკთანი, მოსცეს ლაშქარნი და დაუდგეს გვერდსა. და იწყეს ზეიდალმან ბრძოლად, და რბევად, და კლვად, და ტყუეობად და დაწუად; მოსწყუდეს ურიცხ კაცი დიდოი და ფხოვი, და დაყვნეს სამნი თუენი, ივნისი, ივლისი, აგვისტო, მაშინ

შეიწრებულთა ათაბაგისათა მოსცეს მხევლები და აღუთქუეს ხარაჯა, და პირი სიმტკიცისა აღუთქუეს/ წამოასწეს მძევლები, ქმნეს ზავნი“ (ქართლის ცხოვრება 1959: 111). სამი თვის ბრძოლების შემდეგ აჯანყებულები დამარცხდნენ. მეფის ლაშქარმა სასტიკად დაარბია აჯანყებულთა სოფლები, რომელთა ნანგრევები დღემდე შემორჩა შუაფხოს მიდამოებში.

წარმატებული სადამსჯელო ღონისძიებების შემდეგ დედაქალაქში დაბრუნებული ივანე ათაბაგი განსაკუთრებული პატივით მიიღეს. მემკვიდრე გვაუწყებს: „და ესრეთ გამარჯვებითა მოვიდა ივანე მეფეს წინაშე და რქუა: „ძლიერო მეფეო“! იქმნა ბრძანება შენი, მოვაოქრენ ურჩნი შენნი დიდოეთი და ფხოეთი“. ხოლო მეფემან დიდად დაიმაძღვა და უაღრესად პატივსა აღიყვანა“ (იქვე: 111-112).

მთიელთა აჯანყება დამარცხდა, ხელისუფლებამ წესრიგი აღადგინა, მაგრამ ამზოხებული მთიელების დასამორჩილებლად მხოლოდ სამხედრო ძალა, მძევლების აყვანა და ხარჯის დაკისრება ვერ იქნებოდა საკმარისი. „საჭირო იყო ამ მხარის იდეოლოგიურ-სარწმუნოებრივი შემომტკიცება და თამარის პიროვნების ღვთაებრიობის რწმენის ხალხში ჩანერგვა“ (მაკალათია 1990: 35). მით უმეტეს, რომ სამეფო ხელისუფლების გამარჯვების მიუხედავად მთაში კვლავ რჩებოდა სოციალურ-ეკონომიკური თუ რელიგიური ხასიათის გადაუჭრელი პრობლემები.

„ფხოველები, მართალია, ოფიციალურად ქრისტიანებად და ჯვარის მსახურებად ითვლებოდნენ, მაგრამ სინამდვილეში ისევ წარმართები იყვნენ და მუხის ანგელოზს სცემდნენ თაყვანს. ხალხური გადმოცემით, ეს მუხა ლაშარის „ხმელ გორაზე“ მდგარა და თემის მთავარ სალოცავად ითვლებოდა. თამარის ბრძანებით, აქ ეკლესია აუშენებიათ, რომლისთვისაც თამარს თავისი ძის, ლაშა-გიორგის სახელზე ვერცხლის ჯვარი შეუწირავს და ამ გორასაც ლაშარის ჯვარი დარქმევია. ცრუმორწმუნე წარმართ ფხოველებში რომ ჩაენერგათ თამარის პიროვნების ღვთაებრიობის რწმენა, ლაშარის გაღმა გორაზე, ეგრეთწოდებულ „ღელეში“, აუგიათ თამარის სამლოცველო თამარ ნეფედ წოდებული“ (მაკალათია 1985: 21). თამარ მეფის დროს მომხდარი აჯანყების ჩაქრობის ხალხი შეწირვია, მაგრამ თამარად შეიძლება ითქვას, რომ იმ დროიდან ქრისტიანულმა რელიგიამ ფშავში უფრო მოიკიდა ფეხი და თამარის მიმართ პატივისცემაც ამ პერიოდიდან უნდა დაწყებულიყო (ტყეშელაშვილი 2022: 278).

ფშავ-ხვსურეთში თამარ მეფისადმი დიდი პატივისცემის დამადასტურებელმა ფაქტებმა თანამედროვეობამდე მოაღწია. „ფშავში არსებობდა თამარის სახელობის ეკლესია და სახატე, თამარის ხატობა აღინიშნებოდა 19 ივლისს. ეს იყო წმინდანის მიმართ პატივისცემა, რომელიც მთაში, კონკრეტულად ფშავში, აღესრულებოდა (ტყეშელაშვილი 2022: 279). თამარ მეფის ხატის კომპლექსი მდებარეობდა ასევე სოფელ ჩიჭოში, სადაც თამარ დედოფლის წყაროს და ნაყევრალეს ეჭირა დაახლოებით 20 ჰექტარი ფართობი (ბარდაველიძე 1974: 169-171).

ამრიგად, ფხოველებისა და დიდოელების 1212 წლის ზაფხულის აჯანყება დიდი მნიშვნელობის მოვლენაა „ოქროს ხანის“ საქართველოს პოლიტიკური, ეკონომიკური და სოციალური განვითარების შესასწავლად.

გამოყენებული ლიტერატურა და წყაროები

- ანთელავა 1980 – ილ. ანთელავა, XI-XV საუკუნეების საქართველოს სოციალური-პოლიტიკური ისტორიის საკითხები. თბილისი, 1980.
- ბადრიძე 1979 – შ. ბადრიძე, საშინაო-პოლიტიკური ვითარება თამარის მეფობაში. საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. III. თბილისი, 1979.
- ბარდაველიძე 1974 – ვ. ბარდაველიძე, აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთის ტრადიციული საზოგადოებრივ-საკულტო ძეგლები, ფშავი, ტ. I. თბილისი, 1974.
- ბერძენიშვილი 1973 – ნ. ბერძენიშვილი, საქართველოს ისტორიის საკითხები, VI. თბილისი, 1973.
- ბერძენიშვილი 1974 – ნ. ბერძენიშვილი, საქართველოს ისტორიის საკითხები, VII. თბილისი, 1974.
- დუმბაძე 1986 – მ. დუმბაძე, საქართველოს XIII-XIV საუკუნეებში. საქართველოს ფეოდალური ხანის ისტორიის საკითხები, V. თბილისი, 1986.
- ვახუშტი ბატონიშვილი – ვახუშტი ბატონიშვილი, საქართველოს ცხოვრება. ტფილისი, 1913.
- ვახუშტი ბატონიშვილი 1914 – ვახუშტი ბატონიშვილი, საქართველოს გეოგრაფია. ტფილისი, 1914.
- ინგოროყვა 1990 – პ. ინგოროყვა, საქართველოს ტერიტორიის საზღვრების შესახებ, თბილისი, 1990.
- მაკალათია 1934 – ს. მაკალათია, ფშავი. ტფილისი, 1934.
- მაკალათია 1930 – ს. მაკალათია, მთიულეთი. ტფილისი, 1930.
- მაკალათია 1984 – ს. მაკალათია, ხევსურეთი. თბილისი, 1984.
- მაკალათია 1990 – ს. მაკალათია, თამარ მეფე. თბილისი, 1990.
- მელიქიშვილი 1973 – გ. მელიქიშვილი, ფეოდალური საქართველოს პოლიტიკური გაერთიანება და საქართველოში ფეოდალურ ურთიერთობათა განვითარების ზოგიერთი საკითხი. თბილისი, 1973.
- მეტრეველი 2002 – რ. მებრეველი, დავით აღმაშენებელი, თამარ მეფე. თბილისი 2002.
- სტეფნაძე 1985 – ჯ. სტეფნაძე, საქართველო XII ს. და XIII ს-ის პირველ მეოთხედში. თბილისი, 1985.
- ტყეშელაშვილი 2022 – ლ. ტყეშელაშვილი, წმინდა კეთილმსახური მეფე თამარი. ქუთაისი 2022.
- ქართლის ცხოვრება 1955 – ქართლის ცხოვრება. ტექსტი დადგენილი ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, ტომი I. თბილისი, 1955.
- ქართლის ცხოვრება 1959 – ქართლის ცხოვრება, ტექსტი დადგენილი ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, ტომი II. თბილისი, 1959.
- წოწკოლაური 2015 – ა. წოწკოლაური, საქართველოს ისტორია (უძველესი დროიდან ახალი წელთაღრიცხვით XIX საუკუნემდე). თბილისი, 2015.
- ჯავახიშვილი 1934 – ივ. ჯავახიშვილი, სოციალური ბრძოლის ისტორია საქართველოში (IX-XIII საუკუნეებში). ტფილისი, 1934.
- ჯავახიშვილი 2012 – ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, ტომი II. თბილისი 2012.

References and Sources

- Antelava 1980 – Il. Antelava, Issues of the Socio-Political History of Georgia in the 11th–15th Centuries. Tbilisi, 1980.
- Badridze 1979 – Sh. Badridze, The Internal Political Situation during the Reign of Queen Tamar, „Essays on the History of Georgia“, Vol. III. Tbilisi, 1979.
- Bardavelidze 1974 – V. Bardavelidze, Traditional Social and Cultic Monuments of the Highland Regions of Eastern Georgia: Pshavi, Vol. I. Tbilisi, 1974.
- Berdzenishvili 1973 – N. Berdzenishvili, Issues of the History of Georgia, Vol. VI. Tbilisi, 1973.
- Berdzenishvili 1974 – N. Berdzenishvili, Issues of the History of Georgia, Vol. VII, Tbilisi, 1974.
- Dumbadze 1986 – M. Dumbadze, Georgia in the 13th–14th Centuries. Issues of the History of Feudal Georgia, Vol. V. Tbilisi, 1986.
- Ingorokva 1990 – P. Ingorokva, On the Borders of the Territory of Georgia. Tbilisi, 1990.
- Javakhishvili 1934 – Iv. Javakhishvili, History of Social Struggle in Georgia (9th–13th Centuries). Tiflis, 1934.
- Javakhishvili 2012 – Iv. Javakhishvili, History of the Georgian Nation, Vol. II. Tbilisi, 2012.
- Kartlis Tskhovreba 1955 – Kartlis Tskhovreba (The Georgian Chronicles). Text established by S. Kaukhchishvili, Vol. I. Tbilisi, 1955.
- Kartlis Tskhovreba 1959 – Kartlis Tskhovreba (The Georgian Chronicles). Text established by S. Kaukhchishvili, Vol. II. Tbilisi, 1959.
- Makalatia 1930 – S. Makalatia, Mtiuleti. Tiflis, 1930.
- Makalatia 1934 – S. Makalatia, Pshavi. Tiflis, 1934.
- Makalatia 1984 – S. Makalatia, Khevsureti. Tbilisi, 1984.
- Makalatia 1990 – S. Makalatia, Queen Tamar. Tbilisi, 1990.
- Melikishvili 1973 – G. Melikishvili, The Political Unification of Feudal Georgia and Certain Issues of the Development of Feudal Relations in Georgia. Tbilisi, 1973.
- Metreveli 2002 – R. Metreveli, David the Builder; Queen Tamar. Tbilisi, 2002.
- Stepnadze 1985 – J. Stepnadze, Georgia in the 12th Century and the First Quarter of the 13th Century. Tbilisi, 1985.
- Tkeshelashvili 2022 – L. Tkeshelashvili, Saint and Pious Queen Tamar. Kutaisi, 2022.
- Tsotskolaouri 2015 – A. Tsotskolaouri, History of Georgia (From Ancient Times to the 19th Century). Tbilisi, 2015.
- Vakhushti Bagrationi 1913 – Vakhushti Bagrationi, Life of Georgia. Tiflis, 1913.
- Vakhushti Bagrationi 1914 – Vakhushti Bagrationi, Geography of Georgia. Tiflis, 1914.